

Oči koje su gledale unutra: Uz osamdesetu godišnjicu tragične smrti najvećeg srpskog slikara moderne, Save Šumanovića (1896 — 1942)

STEVAN KOSTIĆ

Ovaj rad bavi se životom slikara Save Šumanovića koji je pre 80 godina, 30. avgusta 1942. streljan na pravoslavnom groblju u Sremskoj Mitrovici, zajedno sa 120 građana Šida, mesta u kojem je u roditeljskoj kući proveo najvažnije formativne, kao i poslednje godine svog života. Do danas mu se ne zna grob. Bio je jedna od najpoznatijih žrtava ustaškog režima u Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji. Rad ne tumači slikarstvo Save Šumanovića, već nastoji da oslika milje u kojem je slikar živeo i radio te kroz njegovu biografiju i događaje pokušava da objasni istorijski kontekst koji je doveo do tragičnog kraja Šumanovića. Slike i skice Save Šumanovića danas se nalaze u Parizu, gradu u kojem je živeo u tri navrata, u Zagrebu, gde se školovao, u Beogradu, gde je priređena njegova poslednja samostalna izložba, pred sam početak Drugog svetskog rata, u Novom Sadu u Spomen-zbirci Pavla Beljanskog te u Šidu u kojem je nastao najveći deo njegovog opusa i u kojem je 1952. osnovana Galerija slika "Sava Šumanović", zahvaljujući daru Savine majke, Perside Šumanović. U radu su, osim biografskih knjiga i zapisa savremenika o Savi Šumanoviću, korišćena i ekskluzivna pisma Save Šumanovića, koja su ljubaznošću porodice kolekcionara Milana Vereša bila dostupna autoru. Autor je koristio i intervju koje je radio sa poznavateljima života i dela Šumanovića, kao i arhivske novinske članke, arhivu Televizije Beograd, te knjigu služavke Marije Demšar koja je tokom Drugog svetskog rata radila u kući Šumanovića u Šidu.

KLJUČNE RIJEČI: Sava Šumanović, Drugi svetski rat, NDH, ustaše, civilne žrtve Drugog svetskog rata, slikarstvo, Šid

/

Na Veliku Gospojinu 28. avgusta 1942. beogradska *Obnova*, jedan od listova pod kontrolom vlade Milana Nedića, na naslovnoj strani donela je priču: “Nemačke trupe nezadrživo napreduju prema Staljingradu”¹. I *Novo vreme* tih dana piše o Staljingradskoj bici, uz saopštenje iz Glavnog stana Vođe Rajha². Piše i o “velikom uspehu japanske vazdušne ofanzive na Australiju”³, o tome da je “Kanada u kandžama američkih imperijalista”⁴. A list *Srpski narod*, takođe na Veliku Gospojinu piše o godišnjici vlade Milana Nedića, o tome da će “budući naraštaji shvatiti značaj postignutih rezultata”⁵.

Međutim, beogradski listovi ne pišu o onome što se već neko vreme dešavalo preko Save – u Zemunu, a naročito u Rumi, Sremskoj Mitrovici, Šidu, u gradovima i selima koji su pripadali Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Jedna od najtragičnijih i najkrvavijih godina u NDH bila je 1942. kada su reke ljudi sa Kozare išle ka Jasenovcu. Početkom leta te godine u Sremu su počeli da rade preki sudovi pod upravom lokalnih Nemaca. Već početkom avgusta stvari se ubrzavaju. Iz Zagreba u Srem stiže Viktor Tomić, čovek od najvećeg poverenja Ante Pavelića, koji je na predlog Eugena Kvaternika postavljen na mesto *Višeg redarstvenog povjerenika* za veliku župu Vuka. Tako je pokrenuta velika akcija hapšenja i suđenja preko prekih i pokretnih prekih sudova u celom Sremu, navodno zbog partizanske pobune.

Prilikom dolaska iz Zagreba u Srem, u proglasu od 8. avgusta 1942. godine, Tomić kaže: “Po nalogu Glavnog stana Poglavnika došao sam u veliku župu Vuka da uspostavim red i mir na njezinom čitavom području”⁶. Kaže da dolazi

1 Nema autora. 28. 8. 1942. Nemačke trupe nezadrživo napreduju prema Staljingradu. *Obnova*. Beograd: naslovna strana. Novinska dokumentacija Radio Beograda

2 Nema autora. 31. 8. 1942. Dubok prodor u utvrđenja kod Staljingrada. *Novo Vreme*. Beograd: naslovna strana. Novinska dokumentacija Radio Beograda

3 Nema autora. 31. 8. 1942. Uspeh japanske vazdušne ofanzive na Australiju. *Novo Vreme*. Beograd: naslovna strana. Novinska dokumentacija Radio Beograda

4 Nema autora. 31. 8. 1942. Akcija S.A.D. za aneksiju Kanade. *Novo Vreme*. Beograd: naslovna strana. Novinska dokumentacija Radio Beograda

5 Nema autora. 28. 8. 1942. Godišnjica Srpske vlade. *Srpski narod*. Beograd: naslovna strana. Novinska dokumentacija Radio Beograda

6 Akcija Viktora Tomića i pokretni preki sud u Sremu 1942. godine, 2009, u: Njegovan D. *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini. V grupa masovnih zločina u Sremu*, Prometej. Novi

kao prijatelj koji oseća za sremsku grudu isto što i Sremci, ali da je njegov zadatak da kazni prekršitelje zakona ma gde se oni nalazili i ma koje položaje zauzimali. “Neću praviti razlike da li je ko katolik, pravoslavni, evangelik ili koje druge vjeroispovesti, jer su svi građani pred zakonom jednaki...”⁷

Zvuči kao rečenica iz modernog političkog govora o toleranciji. Moguće da je taj deo njegovog govora preneo *Hrvatski list*, jedan od najvažnijih listova u NDH, štampan u Osijeku, a koji je stizao u Šid. Porodica Save Šumanovića bila je pretplaćena na njega. Svakog jutra taj list je kupovala služavka Marija Demšar, Slovenka koja je 1941. prognana iz Štajerske u Šid i sve vreme rata radila je u kući Šumanovića. U *Hrvatskom listu* tada verovatno nije pisalo da je doneta odluka da se za svakog ubijenog ustašu ili domobrana strelja po 10 talaca, ali Sremci su primećivali da ljudi polako nestaju.

Ono što se dogodilo 28. avgusta 1942. u Šidu najveća je kolektivna trauma u istoriji tog sremskog mesta. Te događaje meštani su opisivali rečima: “onda kad su ih odveli”.

Ustaški agenti su došli u kuću Šumanovića na Veliku Gospojinu dok je Sava još spavao. Zahtevali su od majke da ga odmah probudi. “Sava je zamolio da se okupa, dozvolili su mu. Kasnije, kad je Sava izašao, ćutao je, nije ništa govorio... Sećam se, bilo je jutro, šest časova”, ispričaće njegova majka Persida Šumanović 1958. u filmu *Putevi Aleksandra Saše Petrovića*.

Dva dana nakon što je odveden, 30. avgusta 1942. Sava Šumanović je streljan na Pravoslavnom groblju u Sremskoj Mitrovici, zajedno sa 120 Šidana.

Iz kuće Šumanovića, služavka Marija Demšar sve vreme rata svojoj rodbini u Sloveniji šalje pisma. NDH je strogo kontrolisala i cenzurisala poštu pa je zato Marija napisala pismo u šiframa, izveštavajući o smrti Save Šumanovića, koga je uvek oslovljavala sa “Gospodin”:

“Javljam vam da je Gospodina napala ona bolest kao mene prošle godine. Isto je doživeo kao i ja. Sada je u bolnici. Gospođa se jako boji da bi mogao umreti isto kao i Šubecov Jakob. Iako je bio tako miran i pošten i uvek zdrav.”⁸ Šifra “komšija Jakob Šubecov” porodici u Sloveniji bila je dobro poznata, komšija Jakob prethodno je ubijen (“Pisma iz Šida” objavljena su 2014. zahvaljujući njenoj ćerci Mariji Stanonik, etnologu, univerzitetnoj profesorki iz Slovenije).

Sad: str. 55.

⁷ Isto.

⁸ Demšar, M. 2014. *Pisma iz Šida*. Galerija slika “Sava Šumanović”. Šid: str. 48.

/ Porodica

Marija Demšar, verovatno nesvesno, u svojim pismima svedočila je o poslednjim danima Save Šumanovića. Njena pisma će poslužiti kao pomoć u skiciranju biografije “slikara svetlosti u vremenu tame”, čiji je život prekinut pre 80 godina. “Ljudi su veoma ljubazni... Godinu dana nisam videla ovako fini hleb. Tek danas vidim koliko je potrebno obrazovanje i lepo ponašanje”, napisace Marija u jednom pismu⁹.

Ova slabo pismena Slovenka, 1941. našla se u dobrostojećoj i veoma obrazovanoj sremskoj porodici, potpuno drugačijoj od one u kojoj je odrasla. Persida Šumanović, rođena Tubić, bila je ćerka uglednog trgovca. Još pre udaje za Milutina Šumanovića, Savinog oca, završila je ženski licej u Beču i Pečuju, dakle bila je neobično obrazovana žena za ono vreme.

Šumanovići se u Šidu prvi put pominju krajem 18. veka, a čitav 19. vek bili su ugledni trgovci. Savin otac, Milutin Šumanović, bio je šumarski inženjer, upravnik šumarije u Vinkovcima, gde se i Sava rodio 22. januara 1896. godine (tada na teritoriji Austrougarske). Ali kako se njegov otac Milutin rano penzionisao zbog bolesti, porodica se preselila u Šid, kada je Sava imao četiri godine. Milutin je u Šidu otvorio Ugovornu poštu koju je vodila njegova supruga Persida.

Šumanovići su imali mnogo zemlje, zasade pod vinogradima, prodavali su vino i rakiju, držali stoku. Milutinov rođeni brat, Savin stric, bio je Svetislav Šumanović, veoma uticajan u političkim krugovima u Zagrebu. Bio je jedan od osnivača Srpske banke u Zagrebu i član prvog Upravnog odbora te banke. Bio je hrvatski podban u vladi Kuen-Hedervarija, a onda u više navrata zastupnik u hrvatskom Saboru, čak i u vreme Drugog svetskog rata. U knjizi “Tko je tko u NDH” ime Svetislava Šumanovića nalazi se na spisku saborskih zastupnika.¹⁰

Dakle, mladi Sava Šumanović nije znao za muke nemaštine i siromaštva koje su pritiskale mnogu šidsku decu. Marksističkim rečnikom rečeno, u porodičnom okruženju je imao sve uslove za “prelazak iz carstva nužnosti u carstvo slobode”, što je on i iskoristio. Dimitrije Bašičević, prvi pomni istraživač zaostavštine Save Šumanovića, takođe rođeni šidanin, sačinio je popis: Šuma-

⁹ Isto, str. 28.

¹⁰ Dizdar, Z. Grčić, M. Ravlić, S. i Stuparić, D. (ur) 1997. *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941 – 1945*. Minerva. Zagreb: str. 465.

nović je “uradio 794 slike, 24 akvarela, 42 pastela, 38 gvaševa, 488 crteža i pet grafika”¹¹, uz napomenu da popis crteža nije potpun. Veruje se da je opus Save Šumanovića još obimniji.

A da li bi nastalo ovo grandiozno delo da nije bilo porodice i njenog društvenog položaja i da li bi Sava uopšte postao to što je postao?

“Krupne crne oči koje su više gledale unutra nego u svet oko sebe. Učtiv, pedantan, čist, gotovo uvek u belom mantilu, više je ličio na naučnika nego na slikara, odan francuskoj umetnosti i kulturi, ali vezan za rodni kraj”, rekao je o Savi Lazar Trifunović.¹²

/ Mladi Sava, Van Gog i Sezan

A kako je sve počelo? Još dok je učio gimnaziju u Zemunu, Sava je odlazio na časove slikanja kod profesora Isidora Junga. On ga upoznaje sa delima Van Goga i Sezana.

“Zanimljivo je”, pisao je Momčilo Stevanović, “da se 1910. godine, kada je Beograd stajao zbnunjen pred platnima Nadežde Petrović i kad je ona prvi put u svojim kritikama proslavila Sezanovo ime, preko, u Zemunu, našao neki gimnazijski nastavnik da još u školi puni sremačkoj deci glavu uznemirujućim pričama o slikarstvu Sezana i Van Goga!”¹³

U vreme Savinog školovanja, reka Sava nije delila samo Beograd od Zemuna, već je delila dve države, Srbiju i Austrougarsku. Ipak, Sava je neretko posećivao izložbe sa druge strane reke Save i već tada, čvrsto je odlučio da želi da postane slikar. Ali trebalo je najpre ubediti porodicu.

Plan porodice Šumanovića bio je da im sin postane pravnik, a kada je Sava ocu rekao da želi da uči slikarstvo, Milutinu Šumanoviću sigurno nije bilo prijatno. U njegovim očima, slikar se verovatno kotirao slično kao glumac, cirkužant, dakle nešto neprikladno društvenom položaju ove sremske porodice. Ali majka Persida privolela je muža, rečima da će Sava bar moći da bude profesor slikanja i da zarađuje od časova u školi.

- 11 Bašičević, D. 1960. *Sava Šumanović, život i umetnost*. Društvo historičara umjetnosti Hrvatske. Zagreb: str. 91–135.
- 12 Milošević, M. 1983. *Slikari i vajari – Sava Šumanović*. Televizija Beograd. Beograd.
- 13 Stevanović, M. 1957. Sava Šumanović, u: Lakičević, D. i Lompar, M. (ur), *Knjiga o Šumanoviću*. 2019. Srpska književna zadruka. Beograd: str. 38 i 39.

U to vreme, u Beogradu se osnovno likovno obrazovanje sticalo jedino u Umetničko zanatskoj školi koja je tek 1919. prerasla u Višu, dok je u Zagrebu još od 1907. postojala Viša škola za umjetnost i umjetni obrt. Sava stiže u Zagreb na početku velikih svetskih lomova, 1914. godine i ostaje sve do kraja Velikog rata. Uči u klasi profesora Otona Ivekovića i Klementa Crnčića, uz redovno učešće na školskim izložbama. Završio je školovanje sa najboljim ocenama.

Kao još nesvršeni student, u julu 1918. godine učestvuje na zajedničkoj završnoj izložbi. Iste godine priredio je u Zagrebu svoju prvu izložbu, a zatim u maju 1920. i drugu u Muzeju za umjetnost i obrt. Na njegovim platnima su prisutni uticaji simbolizma i secesije, tada uticajnih u Hrvatskoj. U to vreme, Sava radi ilustracije za književni časopis *Juriš* i kao scenograf u Narodnom kazalištu. Ove izložbe mladalačkih slika uglavnom su naišle na pozitivan prijem, a kritika ga je već stavila “u red prvih slikara sveta”¹⁴.

/ U centru umetničkog sveta

Mladi slikar, pun snova i ambicija, odlučuje da ode na najpoželjnije mesto za jednog umetnika, mesto koje je između dva svetska rata bilo ono što će Njujork biti posle Drugog svetskog rata – umetnički centar sveta. A u Parizu su u tom periodu radili Modiljani, Pikaso, Šagal...

Nakon Prvog svetskog rata, naši studenti, dotad usmereni na Beč ili Minhen, okrenuli su se Parizu. To je naročito važno za mladog Šumanovića, iskreno odanog francuskoj umetnosti i kulturi. On se upisuje na akademiju kod čuvenog likovnog pedagoga Andrea Lota, koji je svoje stavove formirao na odjecima kubizma. “Među južnoslovenskim učenicima Sava Šumanović je bio, po Lotovim rečima, njegov najtalentovaniji učenik”, kaže istoričarka umetnosti Ljubica Miljković.¹⁵

Tokom boravaka u Parizu, sve adrese Save Šumanovića bile su vezane za Monparnas i kafane u kojima su se okupljali umetnici, podseća dugogodišnja direktorka Galerije slika “Sava Šumanović” u Šidu, Vesna Burojević. “Tada je

14 Šumanović, S. 1939. Katalog za izložbu na Novom univerzitetu u Beogradu, u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur). 2019. *Knjiga o Šumanoviću*. Srpska književna zadruga. Beograd: str. 261.

15 Kostić, S. 2017. *Oko magazin: Sava Šumanović, slikar svetlosti u vremenu tame*, Radio-televizija Srbije. Beograd.

Pariz stvarno posedovao posebnu atmosferu, a sve se događalo na Monparnasu, Sava Šumanović nije bio u nekom predgrađu Pariza, on je imao finansijskih mogućnosti – njemu je porodica omogućila da bude na pravom mestu.”¹⁶

Kada se 1921. godine vratio u Zagreb, priredio je izložbu slika nastalih pod Lotovim uticajem. Međutim, ista ona publika koja ga je pred odlazak u Pariz proglasila “prvim slikarem sveta”, sada nije imala razumevanja za njegove oštro nacrtane polukubističke slike. Činilo im se da je to neki drugi Šumanović.

Šumanović će kasnije pisati da Zagreb neće za njega biti mesto od posebnog interesa:

Ja svoj renome nisam mogao zadržati u tom gradu iako sam činio sav mogući napor da budem uvek na *visini*. Oni su imali svoj vidokrug, a koji se usudi da radi ono na šta Zagrepčani nisu naviknuti, toga se oni odreknu. Kako su veoma neelastični duhom, moda je kod njih uvek sa 10 godina zakašnjenja.¹⁷

Nije Zagreb bio izuzetak, “nije tom kriv Šumanović, krivo je vreme našeg balkanskog voza, koji do sada kasni već 15 godina” – zapisao je Savin savremenik, pesnik Ljubomir Micić.¹⁸ Bilo je to vreme kad su se *izmi* u umetnosti prebrzo smenjivali za jednu sredinu naviknutu na klasično akademsko slikarstvo.

Jedan od onih koji su odmah razumeli Šumanovićeve slike bio je Rastko Petrović, koji se sa slikarom sprijatelji u Parizu. On je već 1921. pisao o Savinoj *estetici suviše stvarnog*.

/ Pod Kupolom

Godine 1922. Šumanović izlaže u Beogradu na Petoj jugoslovenskoj izložbi. Njegov beogradski nastup je, za razliku od prethodnog zagrebačkog, srdačno primljen. Otkupljene su mu tri slike, među kojima i velika kompozicija “Berba”, jedno od njegovih najznačajnijih ranih dela. Dobar prijem u Beogradu ohrabrio je Šumanovića.

Sava odlazi u Pariz drugi put 1925. godine.

¹⁶ Isto

¹⁷ Šumanović, S. 1939. Katalog za izložbu na Novom univerzitetu u Beogradu, u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur). *Nav. delo*: str. 261.

¹⁸ Micić, Lj. 1921. Makroskop – Savremeno novo i slučajno slikarstvo. *Zenit* br. 10. Zagreb: str. 13.

Tokom drugog pariskog perioda Šumanović dostiže svoj najveći uspeh na umetničkoj sceni francuske metropole. O njemu tada pohvalno pišu književni kritičari poput Florana Felsa i Žaka Gena. Francuski muzeji otkupljuju dela Šumanovića, a on, zajedno sa drugim čuvenim slikarima onog vremena oslikava unutrašnjost čuvene kafane Kupol (La Coupole), na Bulevaru Monparnas, koja je bila stecište umetnika i gde je Pikaso ručkove plaćao skicama.

Ipak, Sava se razlikovao od “šarolike pariske boemije”, nije mnogo vremena provodio po pariskim kafanama, gotovo isključivo se posvetio slikanju. Milan Kašanin je ovako o njemu svedočio:

Izuzetno tamne puti, zažarenih očiju, pognut, vazda zamišljen, koračao je brzo, i još brže govorio, kao da oduvek nekud žuri i kao da neće stići da iskaže što misli. Spolja nije ličio na slikara, još manje na zanatliju, i po odevanju, i po držanju, i po govoru, videlo se da je građanin i intelektualac.¹⁹

/ Pijana lađa

Ovaj drugi pariski period, koji će potrajati do 1928, biće najvažniji za opus Save Šumanovića. U ovom periodu nastale su neke od najprepoznatljivijih slika Save Šumanovića. Tada je naslikao “Doručak na travi”, očito neposredno inspirisan istoimenom slikom Eduara Manea. Tokom ovog boravka u Parizu, već narušenog zdravlja, Sava Šumanović se bori protiv svojih unutrašnjih demona i u grčevitom radu od neprekidnih sedam dana i noći, 1927. godine, nastaje slika, verovatno Savino najpoznatije delo – “Pijana lađa” (ili “Pijani brod”). Naslikao ga je inspirisan istoimenom Remboovom pesmom, koju je tada prevodio i recitovao njegov prijatelj Rastko Petrović, i čuvenom slikom Teodora Žerikoa “Splav Meduze”.

Dobro umetničko delo je otvoreni simbol i svako vreme može da ga tumači drugačije, pa je tako i sa ovim delom. Šumanović nije bio političar ni ideolog, pa ni u slikarstvu nije zastupao ideologije, ali kad je te 1927. radio *Pijani brod*, “on je na neki način možda nesvesno načinio sliku tadašnjeg sveta koji se sve većom brzinom pretvarao u ono što pijani brod tadašnje civilizacije i jeste bio:

19 Kašanin, M. 1974. Sava Šumanović, u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur), *Knjiga o Šumanoviću*. 2019. Srpska književna zadruga. Beograd: str. 121.

Pijana lađa,
1927, ulje/
platno;
vl. Muzej
savremene
umetnosti,
Beograd

više se ne zna ko je kapetan – ili su svi kapetani – a brod se prevrće čas na jednu čas na drugu stranu”, kaže istoričar Milan Ristović²⁰, inače zaljubljenik u delo Save Šumanovića. Ova Šumanovićeva slika, smatra on, može se pročitati i kao anticipacija fašizma koji će uskoro gurnuti svet u katastrofu.

Sava je teško podnosio kritike na račun svojih slika, žiriji su odbijali da mu dela uvrste u salone, a onda im je Šumanović ponudio “Pijanu lađu”. Slika nije bila za njega samo prekretnica u umetničkom smislu, već i u duševnom. Sava ju je slikao nedelju dana, uz malo spavanja, kao u groznici. “Došao je Salon Nezavisnih, ja sam imao sliku ‘Pijani brod’ i jednu krajinu. Slika je bila diskutovana, a ja sam poludeo”²¹, zapisao je kasnije Šumanović.

“Tok Šumanovićeve bolesti može se pratiti blagodareći njegovim pismima starom prijatelju iz Zagreba i Pariza, kritičaru, pesniku i diplomati Rastku Petroviću”, piše Miodrag Protić. “Prepiska traje od 1921. do 1930. Krajem 1927.

²⁰ Kostić, S. 2017. *Nav. delo.*

²¹ Šumanović, S. 1939. Katalog za izložbu na Novom univerzitetu u Beogradu, u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur). 2019. *Nav. delo:* str. 264.

kod premorenog Šumanovića razvija se osećanje da ga progone. Izmišlja nekog Vojka (Miku) Petrovića, tobožnjeg Rastkovog rođaka, koji ga prati i zlostavlja. Tu imaginarnu ličnost on naziva ‘velikim hipnotizerom’ i smatra je izvorom svoje bede.”²²

Sava je bio potpuno svestan kritičnih faza svoje bolesti, nije to krio, nije o tome ćutao, i sam je često analizirao svoja duševna stanja.

Šumanovićevim živcima nije odgovarao ni odnos francuskih vlasti prema njemu, morao je svakih šest meseci da produžava dozvolu boravka, da bude “registrovan” kao đak. Polako se hladilo njegovo “frankofilstvo”, prestao je da se na slikama potpisuje na francuskom. “Sećam se još i danas kad sam iz Zagreba došao u Pariz, pa sam se obratio Floranu Felsu, mome znancu iz 1921, a on mi je rekao, promenite ime, sa slavenskim imenom zarade u Parizu nećete naći...”²³

Još od mladosti veoma bliska Šumanoviću bila je njegova sestra od strica Krista Đorđević, ćerka Svetislava Šumanovića, kasnije supruga doktora Đurice Đorđevića. Bila je veoma uticajna umetnička figura Jugoslavije, osnovala je Umetnički paviljon Cvijeta Zuzorić, a nakon Drugog svetskog rata bila je jedina “gospođa revolucije”, kako su je opisivali, veoma bliska Josipu Brozu Titu.

Nakon Savinih kriza, Krista Đorđević, sa suprugom Đuricom odlazi u Pariz i potom Savu dovode kući, u Šid, na oporavak. Umetnički krugovi u Jugoslaviji nisu krili ushićenje kada se Sava 1928. ponovo pojavio u Beogradu, na velikoj samostalnoj izložbi. Zadovoljstvo nije krio ni Sava. Ostvario je veliki uspeh na izložbi, sve njegove slike su rasprodate. (Sliku “Pijana lađa” je tridesetak godina kasnije, kolekcionar i arhitekta Milan Sekulić ustupio Muzeju savremene umetnosti u Beogradu, gde se i danas čuva.) Ispunjen novom snagom, posle izložbe, Sava je otišao u Pariz, poslednji put.

/ Pariz je ostao iza njega

To je bilo prijatno razdoblje, jer u Parizu druguje sa svojim prijateljima. “To je bilo smirivanje Šumanovićevog duha i slikarstva”²⁴, zapisao je Lazar Trifunović.

22 Protić, M. 1970. Sava Šumanović, 1896 – 1942, u: Lakićević, D. I Lompar, M. (ur). *Nav. delo*: str. 101.

23 Šumanović, S. 1939. Katalog za izložbu na Novom univerzitetu u Beogradu, u: Lakićević, D. I Lompar, M. (ur). 2019. *Nav. delo*: str. 264.

24 Trifunović, L. 1962. Sava Šumanović, u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur). 2019. *Knjiga o Šumano-*

Tada nastaju: “Most na Seni” i “Luksemburški park”. Jedan od njegovih modela bila je i Kiki, “krunisana kraljica Monparnasa”, slikarka, pevačica, glumica, zvezda pariskih kabarea, muza velikih umetnika, kojoj je predgovor za autobiografiju napisao Ernest Hemingvej. Ona je Savi pozirala u Parizu 1929. kada su nastale slike “Pariski model” i “Jutro”. Ona je naslikana na tri Šumanovićeve slike nastale te godine.

Ovekovečena Kiki pokazuje da je i Sava Šumanović bio deo boemskog miljea Pariza. Kasnije, u Šidu 1935. radeći bez modela, po ranijim skicama, Sava Šumanović je među pet nagih kupačica na slici “Kraj šumarka” centralno mesto dodelio Alis Pren, čuvenoj Kiki.

Ali njegovo duševno stanje se pogoršavalo. Razni članovi žirija mu odbijaju slike. Nakon najgoreg napada bolesti, marta 1930. majka Persida dolazi po njega u Pariz i odvodi ga kući. Šumanović se više nije vraćao u Pariz.

Po povratku u zemlju, tri meseca se leči u jednoj beogradskoj klinici i za to vreme, pravi akvarele s pejzažima Voždovca, a zatim delimično oporavljen odlazi u rodnu kuću u Šid. Sremska ravnica i Šid ostaće do kraja glavno mesto u njegovom životu i slikarstvu. Pariz je ostao iza njega.

“Moja bolest me vezala za selo, a bolestan um, koji je patio od zaboravnosti, premora radi, učinio je da su pariske uspomene izbledele, a želja je prestala da me vuče da izlažem u Parizu”, pisao je. “Za mene je to umrla moja mladost, gde sam sa oduševljenjem gledao na beznačajne tvorevine Parižana.”²⁵

/ Kako znam i umem stil

U svojoj porodičnoj kući Šumanović je pronašao mir. Dimitrije Bašičević ovako je opisuje: “Bila je to visoka, gospodska prizemnica, kuća sa četiri sobe i ogromnim dvorištem, opkoljenim gospodarskim zgradama i stanovima za radnike. U dnu, iza bašte, potok je Šidina koji teče mirno u dnu dubokog korita.”²⁶

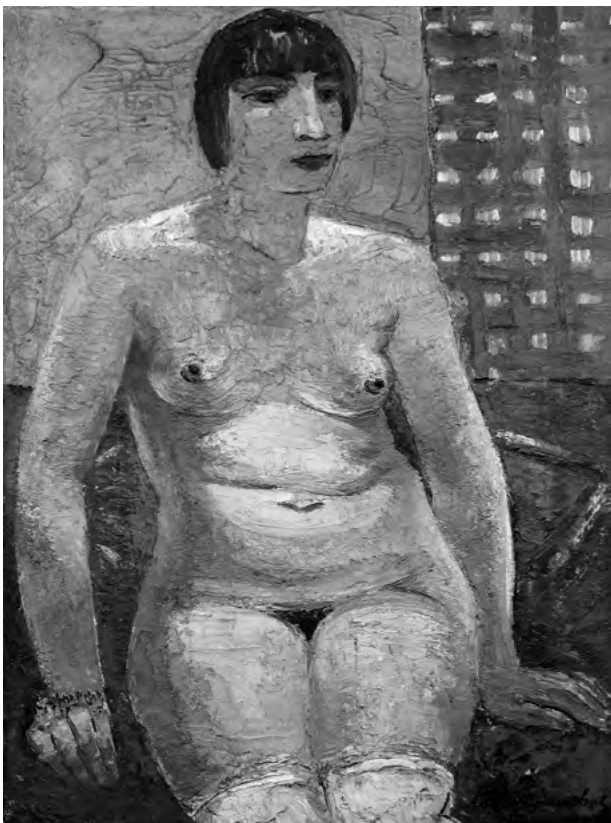
Šid je ni selo ni grad u sremskoj ravnici, mesto uz obronke Fruške gore.

Svakog jutra kroz Šid ulicom ide “seočar”, seoski svinjar, duva u rog, goni čopor svinja i ostavlja oblake prašine. Prašina se nije slegla, a čuje se drugi rog,

viću. Srpska književna zadruga. Beograd: str. 77.

25 Šumanović, S. 1939. Katalog za izložbu na Novom univerzitetu u Beogradu, u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur). 2019. *Nav. delo*: str. 265.

26 Bašičević, D. *Nav. delo*: str. 6.

Sedeći ženski akt
(Pariski model),
ulje/platno, 1929.
VI. Galerija slika
"Sava Šumanović"
u Šidu

sa druge strane ide seoski govečar. "Zanimljivo je da će baš tu prašinu Šumanović zapaziti kao veoma karakterističan element pejzaža", zapisao će Bašičević.

I opis susedstva je važan za atmosferu Savinih slika.

Iza velike poprečne fasade njihove kuće počinje sa obe strane ulice red kućica, koje su toliko slične jedna drugoj da je strancu koji se nađe u gostima veoma teško zapamtiti pravu i često ulazi na pogrešna vrata. To su one kućice koje je Šumanović kasnije tako često slikao, te se čini da su varijante nekoliko istih kuća.²⁷

Autoportret,
olovka/papir;
1933 — 1935.
VI. Galerija
slika "Sava
Šumanović"
u Šidu

Periferija Šida,
1940. ulje/
platno
VI. Galerija
slika "Sava
Šumanović"
u Šidu

Šumanović je slikao seoske kuće i ulice, polja u jesen i proleće, puteve Fruške gore...

Istoričari umetnosti uočili su faze njegovog stvaralaštva u Šidu. Pisali su, kao što je nekada odneo svetlo Srema u Pariz, tako je Sava doneo i svetlo Pariza u Šid. Njega Šid nije odredio, on je svet doneo u Srem. Sam je spravljao boje, u početku sa velikom teškoćom. Sam je osmišljavao sopstveni stil i često ga je nazivao – *kako znam i umem stil*.

/ Šidijanke, devojke iz mašte

Prvih nekoliko godina u Šidu, Šumanović je slikao i aktove, i to na osnovu pariskih skica, pošto u okruženju nije mogao da pronade model za akt. A onda je 1935. izvesna Slovenka Ema, koja je pevala u lokalnoj kafani, pristala da mu pozira. Šumanović će kasnije reći da mu je taj model bio bolji od svih koje je

imao u Parizu. Nastaje njegov najpoznatiji ciklus – “Šidijanke” ili “Kupačice”. Čitav ciklus “Šidijanke” nastao je za dve godine. Umnožavanjem jednog modela koji se ponavlja i do sedam puta, Šumanović je uspeo da postigne jedinstvo stila koji je u mucu izgradio. Naglašavao je da se ciklus ne zove Šidanke, nego Šidijanke. Razlog tome je što na slikama nisu prikazane devojke iz Šida, Šidanke, jer se one u stvarnosti i ne kupaju na potoku. “U potoku se kupaju samo deca i kadgod koja devojka sakrivena džbunjem”²⁸, pisao je Šumanović. Dakle Šidijanke su devojke iz njegove mašte.

“Ciklus Šidijanke predstavlja i odnos Save Šumanovića prema istoriji civilizacije”, kaže Vesna Burojević²⁹ govoreći o ovom nizu slika dugačkom 31 metar koji se danas nalazi u galeriji u Šidu.

Mi pričamo o preplitanju epoha i o umetnicima na koje je mislio kad je slikao, pa se tako na slikama može prepoznati i antika i renesansna, Botičeli i Engr. Na primer, sandale su jedan mali simbol koji spaja epohe. Naime, antičke i savremene sandale su potpuno iste – tim jednim malim detaljem preskaču se vekovi i gledalac se prebacuje u savremeno doba... Na pozornici života, koju ove slike predstavljaju, uočavamo draperije, smenjuju se epohe, ali ono što je nepromenljivo – to je žena. Veoma je lepo biti žena u Galeriji slika Save Šumanovića.”³⁰

Šumanoviću je prijala sremska ravnica. Ipak, tužan trenutak je došao 1937. godine kada mu je umro otac Milutin. Persida i Sava preuzimaju vođenje domaćinstva, da bi, s vremenom, poslove oko kuće i zemlje sve više preuzimala Persida, koju je Marija Demšar u svojim pismima opisivala i kao “komandanta”. Činila je sve da njen sin što više vremena provodi u slikanju, u onome što je najbolje radio.

Savine šidske godine mogu se doživeti i danas, posetom Spomen kući koja je ostala “zarobljena”, ista kao u vreme njegovog života. Duh Šumanovića u Šidu može se osetiti i uz pomoć interaktivne aplikacije za mobilne telefone koju je napravila Galerija slika. Glumac obučen baš kao nekad Sava, u svom ateljeu ispred štafelaja, govori o Šidu, dok kroz Savin prozor posmatrač gleda

28 Šumanović, S. 1939. Katalog za izložbu na Novom univerzitetu u Beogradu, u: Lakićević, D. I Lompar, M. (ur). 2019. *Knjiga o Šumanoviću*. Srpska književna zadruga. Beograd: str. 268.

29 Kostić, S. *Nav. delo*.

30 Isto

*Dolina "Kukavice", 1938; ulje/
platno
VI. Galerija
slika "Sava
Šumanović"
u Šidu*

u šidsku crkvu, najveću i najvažniju građevinu ovog malog sremskog mesta. Sava je taj prizor gledao svakog dana.

Evo gledam sliku, a gleda i ona mene, ovo je slika koju nosim u mislima, u srcu neprekidno, koja me je pratila dok sam učio gimnaziju u Zemunu, nemački u Gracu, studirao slikarstvo u Zagrebu i upoznao pariske bulevare i muzeje. Kad god sam kroz prozor pogledao, i kao dečak ili sada kao zreo čovek, ona je bila tu, u svojoj veličini i postojanosti, crkva sa zvonikom koji kao da me posmatra ulivala mi je sigurnost. Zvonik crkve, ta visoka kula, bila je moja sigurna luka... Kako sam odrastao i bivao sve više odsutan od kuće prilikom povrataka nekako sam mislio da će se ona barem malo smanjiti ili da ću ja imati takav utisak. Ali moje odrasle oči zapažale su svaki put nove veličine. Ono dečje divljenje i strahopoštovanje prema najvećoj građevini u mom mestu, zamenilo je divljenje i poštovanje oka jednog slikara za jednostavnost i sklad linija i oblika, lepotu uzvišene jednostavnosti. Na svim svojim

slikarskim putovanjima tražio sam taj sklad, lepotu, smisao, a on je sve vreme bio tu, ispred mene.”³¹

Šidsku crkvu Sava će naslikati 1940. godine.

/ Poslednja izložba

Mada su pojedini istoričari umetnosti ocenjivali da će kao njegova najznačajnija dela ostati upamćena ona nastala u Parizu, poput “Doručka na travi” ili “Pijane lađe”, poslednje godine u Šidu su za mnoge i najvažniji deo njegovog stvaranja, “suština njegove ličnosti, i njegove umetničke vere”³², kako je zapisao Lazar Trifunović. Milan Kašanin je ovako opisao vezu Save i Srema. “Za Savu Šumanovića zemlja sremska nije samo njegov slikarski motiv, nego i njegova uteha i njegova ljubav, i nesrećan kakav je bio, njegovo blaženstvo.”³³ Sava je nalazio mir u svojim slikama i nije ga zanimalo ništa drugo.

Ali kraj 30-ih godina dvadesetog veka donosi i veoma turbulentno političko vreme, ispostaviće se sudbonosno za Savu. Krajem avgusta 1939. sporazumom Cvetković-Maček stvorena je Banovina Hrvatska u koju je ušao i Šid. Dok je slikao u tišini svog mesta, polako su ga zaboravljali u Parizu, Zagrebu, Beogradu. Ali on je sve vreme posvećeno radio. Pojavio se iznenada u Beogradu 1939. na izložbi francuske umetnosti. Sava Šumanović je imao želju za ponovnom afirmacijom, potrebu za nečim što je trebalo da ga otrgne od zaborava umetničke sredine. Njegov prijatelj Aleksandar Deroko nagovorio ga je da u Beogradu priredi veliku retrospektivnu izložbu, što je Sava prihvatio.

U četvrtak, 31. avgusta 1939. u beogradskoj *Politici* izašao je veliki tekst Radmile Bunuševac pod naslovom “Posle deset godina usamljenog života u Šidu, slikar Sava Šumanović donosi u Beograd četiri stotine deset svojih slika”.³⁴ “Na umetničkim izložbama poslednjih 10 godina u prestonici, izložbama zajedničkim i samostalnim, jedno poznato umetničko ime, izostajalo

- 31 Interaktivna aplikacija za mobilne telefone “Šidska crkva” kombinuje stvarne reči Šumanovića sa improvizovanim delovima teksta koje izgovara glumac u Savinoj sobi.
- 32 Trifunović, L. 1962. Sava Šumanović, u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur). 2019. *Nav. delo*: str. 84.
- 33 Kašanin, M. 1974. Sava Šumanović, u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur). *Nav. delo*: str. 127.
- 34 Bunuševac, R. 1939. Posle deset godina usamljenog života u Šidu, slikar Sava Šumanović donosi u Beograd četiri stotine deset svojih slika, u: Živković, M. 1984. *Sava Šumanović – tragičan život velikog slikara*, Politika. Beograd: str. 17.

je”, piše novinarka Bunuševac. Iz razgovora sa Šumanovićem, saznaje se da je slikar bez prestanka radio:

Sve to vreme ja sam proveo u Šidu, osim što sam nekoliko puta odlazio u Sremsku Mitrovicu zubnom lekaru. I sve to vreme proveo sam potpuno usamljen, bez društva. Svoje slike koje sam za to vreme radio nikome nisam pokazivao. Osim slikanja jedino drugo zanimanje bilo mi je savlađivanje znanja iz ekonomije. Učio sam se voditi ekonomiju od oca i naučio sam je za osam godina onoliko koliko može da je nauči neko ko od mladosti nije učio. Za to vreme nisam osim slikanja i tog rada u polju ništa drugo radio. Pratio sam samo unekoliko štampu, ali ne i slikarsku rubriku u toj štampi. Jer za sve vreme mučila me je strašna ljubomora što sam ne smem izlagati, pošto mi je to lekarski bilo zabranjeno, pa me je grizlo čim sam video nešto što je imalo veze sa mojim zanatom. I tada me je spopadalo nezadovoljstvo.³⁵

Početak septembra 1939. Sava je bio izuzetno srećan što konačno može da izlaže, da otvori izložbu kakvu dotad još nijedan slikar nije napravio. Deset dana Šumanovićeve slike stizale su u Beograd, bile su raspoređene u sedam dvorana Novog univerziteta, na dva sprata, i u hodnicima kojima se dolazi u dvorane. Bio je to Šumanovićev kompletan rad u poslednjih deset godina.

Posetiocima izložbe bio je dostupan katalog, gde je objavljen i Šumanovićev tekst, “Umesto predgovora” (poznati autobiografski tekst, potresno o Savinom slikarstvu, ali i istoriji bolesti) i to je zapravo jedini put da Sava govori o svom životu. Na otvaranju ove velike izložbe govorio je književnik Todor Manojlović, književni i likovni kritičar, jer je svojim likovnim kritikama na neki način i odredio suštinske tokove i promene, etape i preokrete u slikarstvom radu. O izložbi koju je otvorio, pisao je u dva maha: u časopisu *Telegram*, a potom i na stranicama *Srpskog književnog glasnika*:

Sava Šumanović je panteista, umetnik čija se čulnost i duhovnost spajaju, slivaju u jednu jedinu plamteću emociju, u jedan jedini neodoljivi polet ka lepoti – koja se čarobno ostvaruje u njegovim svetlim, vizionarskim slikama.³⁶

35 Isto

36 Manojlović, T. 1940. Slike Save Šumanovića u: Lakićević, D. I Lompar, M. (ur). *Nav. delo*: str: 37.

Izložba Save Šumanovića, najveća do tada, otvorena je u nedelju, 3. septembra, pre podne, u 11 časova na Kraljevom trgu (današnji Studentski trg), na Novom univerzitetu (u zgradi u kojoj je danas Filološki fakultet). U Evropi počinje Drugi svetski rat, Nemačka je napala Poljsku, a Francuska i Velika Britanija objavljuju rat Nemačkoj.

Savina izložba nije bila jedini veliki događaj u Beogradu tih dana. Da li je Beograd bio bezbrižan u odnosu na svetska zbivanja? U glavnom gradu Jugoslavije vozila se velika trka oko Kalemegdana, preteča Formule 1, odnosno Grand Prix (u čast mladog kralja Petra). Sve to samo dva dana nakon Hitlerovog napada na Poljsku.

Sava je na izložbi prodao 115 i poklonio 30 slika. Vratio se u Šid zadovoljan, ali istorija je nastavila da radi punom parom, vođena halapljivom i nezaustavljivom ratnom mašinom.

/ O Parizu, Nemačkoj, “katholicima Jugoslovenima i nama pravoslavcima”

Umetnički svet bio je u šoku kada je u junu 1940. gledao snimke Adolfa Hitlera pred Ajfelovom kulom. U to vreme Sava Šumanović se dopisuje sa profesorkom (ili nastavnicom) Julijanom Bošković iz Beograda. Pisma su se pojavila pre nekoliko godina, a prvi put su objavljena u emisiji “Oko magazina”, Radio-televizije Srbije.

Do pisama je došao nekadašnji diplomata, poslednji ambasador SFRJ u Moskvi, kolekcionar, a sada pokojni Milan Vereš. Ta pisma zbog nečega su posebna – to su jedina pisma u kojima Sava Šumanović piše o politici.

Štovana gospođice Julkice, nemojte se suviše žalostiti Francuske i Pariza radi. Niti ko to može svojim željama da izmeni, a ni svojom žalošću da popravi. Svakako da nije ugodno sve to, a najviše iz razloga toga što će sada sile pobednice da prekravaju Evropu po svom ukusu, pa će Nemačka po svojoj prilici porušiti i Trijanonski ugovor o miru, kao što je porušila i Versajski, da svojoj saveznicu Mađarskoj isposluje od nje željene korekture. Pa ćemo i mi, kao i Rumuni, stradati kod tog novog deljenja. Nikakvo uvlačenje u ljubav Nemaca neće nam koristiti, a odupreti se vojno tome bilo bi ne samo oča-

jan nego i fatalno hrđav čin, koji bi nam doneo propast naše nacionalne slobode.³⁷

Pismo je od 20. juna 1940. godine, dakle samo nedelju dana nakon što je Hitle-rova vojska ušla u Pariz. Šumanović ih šalje gospođici Julijani iz Beograda koja je živelu u ulici koja se tada zvala Jelačića bana.

U istom pismu iz juna 1940. godine Šumanović piše:

Putevi istorije su takovi, da na njima samo je sila koja prolazi glatko, a slabi kako drugi dosude. To što mogu naredni dani, pa i godine, da donesu nama, može biti katastrofalno po naše katoličke Jugoslavene, dok mi Srbi ćemo se održati i kao pokoreni eventualno, zahvaljujući našem pravoslavlju. Prem i to samo parcijalno, jer u Makedoniji neće nam ni pravoslavlje pomoći. Tu će sve zahteve Bugara, Italija i Nemačka pomoći, a katoličke Slavene će po svoj prilici jedna i druga pre ili kasnije sebi pridružiti. To su crne vizije ali bolje je unapred znati šta se može da desi, nego u odsudnim trenucima drhtati i žaliti.³⁸

Nije bio u pravu.

“Sava Šumanović je govorio i pisao neke stvari za koje vi kad ih čitate, prosto se pitate šta je tu istina, a šta nije”, priča istoričarka umetnosti Ljubica Miljković. “Ne samo da je predvideo svoju smrt, on je rekao i da će kralj Aleksandar umreti 1934. godine! Da li je to slučajno ili ne, ja ne znam, ali pošto je dobro govorio nemački, čitao nemačke novine još u vreme Austro-Ugarske Monarhije, on je rekao da se protiv Nemaca mora oprezno, jer ako se ne ophodi oprezno u “duševnom saobraćaju”, onda će ga, kako je u jednom pismu iz 1934. napisao – oni ubiti 1942. godine. Sad, da li je to slučaj ili prosvetljenje, ne znam, ali on to jeste rekao.”³⁹

/ Slom države, slikarevi poslednji dani

Zanimljivo je da je uoči velikih svetskih lomova, krajem januara 1941. godine, Sava Šumanović pozvan na vojnu vežbu u Osijek. Dodeljen je radničkom

37 Kostić, S. *Nav. delo*.

38 *Isto*

39 *Isto*

bataljonu u svojstvu crtača. Kada je 6. aprila 1941. Hitler napao Jugoslaviju, nemačke trupe su brzo pregazile Srem, još pre kapitulacije. Posle kapitulacije Savin bataljon se u Tuzli predao Nalcima. Kraće vreme Šumanović je u vojnom logoru. Otpušten je i vraća se kući u Šid već 19. aprila 1941. Srem je postao deo Nezavisne Države Hrvatske i deo Velike župe Vuka, sa sedištem u Vukovaru.

U septembru 1941. u kuću Šumanovića stiže novi svedok poslednjih Savinih trenutaka života, već pominjana Marija Demšar. Ona je 10. septembra morala da napusti teritoriju Slovenije, podeljenu između Nemaca i Italijana. Marija je odrasla u planinskom selu Zabrežnik kod mesta Žiri, oko 45 kilometara od Ljubljane. Sticajem okolnosti u martu 1941. otišla je da živi kod brata u mesto Cerovec kod Celja, u Štajerskoj. Tu ju je zatekao početak rata. Veliki deo Slovenaca interniran je sa teritorija gde su lokalni Nemci bili u većini. Tako je Marija iz Cerovca preko Zagreba i Slavonske Požege 20. septembra stigla u Šid. U kući Šumanovića ostala je sve do kraja rata. Ovo su njeni zapisi o Savi:

Gospodin se kupa svako jutro. Tek u 10 sati doručkuje, on sam ide u šetnju. Gospodin je jako fini, malo sa mnom govori. Inače je veoma uljudan i ljubazan čovek. Da iskreno kažem i ona i sin su pravoslavne vere.⁴⁰

Nove nemačke i ustaške vlasti u Sremu zabranjuju ćirilicu, zatvorene su srpske pravoslavne crkve i jevrejske sinagoge, počelo se sa pokatoličavanjem pravoslavnih Srba, na plakatima u mestu bilo je napisano koje kategorije stanovništva moraju da napuste Srem. Šumanović prestaje da se potpisuje ćirilicom, zabranjenom u NDH. Na njegovim slikama potpisana je samo godina: 1941.

“On je čovek u političkom i svakom drugom pogledu potpuno povučen u svoju umetnost, od strahota koje se oko njega odigravaju, on beži u svoje slikarstvo”, kaže Milan Ristović. “Njegove slike su neka vrsta izgubljene utopije – on traži nešto što više ne postoji, oko njega postoji samo strahota rata. I treba naravno i njegovu umetnost čitati – kroz te svoje slike on iskazuje svoju strahovitu potrebu za nečim što je normalnost, za nečim što je neka vrsta izgubljenog raja, koji on idealizuje kroz slike.”⁴¹

40 Demšar, M. *Nav. delo*, str. 33.

41 Kostić, S. *Nav. delo*.

/ Smrt

Prvu godinu rata obeležila su uglavnom ubistva bez suda. U leto 1942. počeli su sa radom preki sudovi, pojavljuju se spiskovi nepodobnih, usledila su masovna hapšenja, ekspresna suđenja i streljanja. Hapšenja su počela 6. avgusta i produžena su svakog narednog dana po celom Sremu. Neki su završili u Jasenovcu, neki streljani kod Vukovara, neki (kao Sava) završice u Sremskoj Mitrovici.

Da li je Šumanović mogao da se skloni i zašto nije? O okolnostima Šumanovićeve smrti, svedočila je jedna komšinica Šumanovića, čije reči prenosi Vesna Burojević: "Ona je pričala da Savina majka Persida i Sava nisu smatrali da treba da se sklanjaju, zato što se nisu bavili ničim osim svojom zemljom, a Sava slikarstvom. Plaćali su uredno sve obaveze, a imali su i veze u Zagrebu, jer je Svetislav, stric Save Šumanovića, bio uticajan u političkim krugovima u Zagrebu."⁴²

Ustaški agenti su 28. avgusta u šest ujutru došli u Vojvođansku ulicu. Probudili su ga, Sava se potom okupao, poljubio majci ruku i mirno otišao. Znao je gde ide. Zajedno sa ostalim uhapšenima, odveli su ga na ispitivanje u Sresko načelstvo. Nakon rata, Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, ispitala je zločine u Sremu. Ovako je izgledao avgust 1942. godine:

U sreskom načelstvu Viktor Tomić i njegov pomoćnik dočekuju vezane pridošlice i motkom tuku gde stignu. U sobama sreskog načelstva vrše se saslušanja. Kroz te sobe prolaze skoro svi šidani, iz soba dopire neprekidni urlik i jauk... Tomiću se žuri, želi što pre da se vrati u (Sremsku) Mitrovicu, pa ispitivanja idu brzo. Bilo je pretučenih, izbodjenih, neki ma polomljene ruke i noge. Mnogi su bili tako natečeni od zlostavljanja i izobličeni, da ih nisu mogli prepoznati. Neki su ležali kao klade, a među njima poznati slikar Sava Šumanović, koji se zapomaganjem 'jao doktore' obraćao lekaru, doktoru Stanivukoviću, sapatniku sa prebijenom rukom...⁴³

42 Isto

43 Akcija Viktora Tomića i pokretni preki sud u Sremu 1942. godine, 2009, u: Njegovan D. *Nav.*

Žene su zatim puštene da idu, a zatvorenim muškarcima su oduzimate stvari, žice na rukama su zategnute kleštima, a onda su naterani u autobuse, odvedeni na železničku stanicu, ubačeni u vagone za stoku. Slično se radilo u Iloku, Kuzminu, drugim mestima, svi se šalju za Sremsku Mitrovicu.

Odmah nakon hapšenja Persida Šumanović je pokušala da se obrati za pomoć stricu Save Šumanovića, Svetislavu. Međutim, pošto je akcija bila dobro pripremljena, veze su bile u kvaru i ona nije mogla da pošalje telegram. Poslala je slugu kod slikarevog strica u Zagreb. Po jednoj verziji Svetislav Šumanović nije uspeo ništa, po drugoj uspeo je da izdejstvuje da Savu puste, ali voz sa depešom je zakasnio. Sava Šumanović streljan je sa još 120 Šidana na mitrovačkom pravoslavnom groblju.

Sam čin streljanja 30. avgusta 1942. godine, Komisija za utvrđivanje zločina ovako je opisala:

Prvog dana streljanja 30. 08. 1942. na groblje su stigla četiri autobusa u kojima je bilo oko 200 ljudi, najvećim delom Šidana. Streljanje je sprovedeno po grupama od 10 lica. Žrtve su vođene kroz špalir naoružanih ustaša, imale su ruke vezane na leđima, mnogi su šantali, a u crvenoj svetlosti vatrogasnih baklji na svima su se opažale velike modrice, kako po telu, tako i po glavi. Ljudi su bili premoreni, nisu se ničemu protivili, a nisu ni jaukali. Po nalogu ustaškog oficira po deset je dolazilo i kleklo pred raku. Na komandu 'nišani-pali', ustaše su iz neposredne blizine, pucale u potiljak... One na kojima su još primetili da daju znakove života, preklali su bez razmišljanja.⁴⁴

Streljanja na mitrovačkom groblju nastavljena su, najviše 4., 7. i 8. septembra. Iskopavanjima, koja je nakon rata provela Anketna komisija za Srem, utvrđeno je da je na groblju u Sremskoj Mitrovici ubijeno 2 180 ljudi.⁴⁵

delo: str. 87.

⁴⁴ *Isto*: str. 112.

⁴⁵ *Isto*, str. 114.

/ Vest o smrti

Persida Šumanović se nadala povratku sina. Sve dok joj nije stiglo pismo:

Nezavisna država Hrvatska,

Ustaška nadzorna služba,

Ured i Broj; 62695-IIb-3-42.

Zagreb, dne 15. rujna 1942.

Predmet: Šumanović Savo, otpust iz zatvora, Župska redarstvena oblast, Vukovar.

Persida, ud. Šumanović iz Šida zamolila je pri Poglavniku, da se njezin sin Sava pusti na slobodu. Uvidom u očevidnost

Ureda I, ustanovljeno je, da je Šumanović Sava kao talac, po

Višem redarstvenom povjereničtvu osuđen na smrt i strijeljan 30. VIII 1942. g. Uslijed toga molbi se ne može udovoljiti, o čemu naslov neka obavijesti moliteljicu.

Za Dom spremni!

Upravitelj Šaban, v. r.

Obćinsko poglavarstvo trgovišta u Šidu,

Broj; 8587/42

Šid, dne 20. X 1942.

G. Šumanović Persida, Šid.

Dostavlja Vam se prednje radi znanja.

Za Dom spremni!

Bilježnik (potpis) Načelnik (potpis)⁴⁶

I to je bilo to. "Ako je iko zaslužio da mirno umre, zaslužio je on",⁴⁷ reći će kasnije njegov poznanik Milan Kašanin.

"Zločin je odneo jednog tihog, skrušenog i tragičnog čoveka, koji je bio daleko od svih zbivanja koja nisu slikarstvo, koji je razmišljao o razlici između svoje i Sezanove konture, o jedinstvu stila, o receptima iz Dernerove knjige, o boji šidskog predela. Bio je učtiv, skroman, spreman na žrtvu, uz to – izmučen i bolestan"⁴⁸, zapisao je Miodrag Protić.

46 Bašičević, D. 1997. *Sava Šumanović – Život i umetnost* (drugo dopunjeno i prošireno izdanje). Prometej, Novi Sad: str. 34.

47 Kašanin, M. 1974. Sava Šumanović, u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur). *Nav. delo*, str. 130.

48 Protić, M. 1970. Sava Šumanović, 1896 – 1942, u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur). *Nav. delo*,

/ Smisao Beračica

Persida Šumanović ostala je sama. Marija Demšar 1. 11. 1942. piše: “Gospođa umire od tuge za Gospodinom. Žene su mi kazale da je umro u onoj bolnici od iste bolesti kao Isteničevi.”⁴⁹ (Marija šifrovano saopštava da je Sava Šumanović ubijen kao komšije Isteničevi.)

Kada su Savu odveli od kuće, u ateljeu, na stalku, ostala je njegova posljednja slika iz triptiha “Beračice”, čije se boje još nisu bile osušile. Dovršena je dva dana ranije, 26. avgusta. Jedna od beračica na slici bila je i služavka Marija Demšar, konture njenog tela prepoznala je njena ćerka.

Posljednja Šumanovićeva slika, triptih “Beračice”, tumačila se dosad na razne načine, a nekadašnja direktorka galerije u Šidu Vesna Burojević dala je jedno zanimljivo objašnjenje njegove simbolike.

“Ova berba grožđa po mnogo čemu odudara od realnosti – na slici korpe nose žene, a ne muškarci, dok u realnosti žene beru, a muškarci nose korpe; u berbi burad nikad nisu na zemlji, kao na slici, jer se napunjena ne bi mogla podići na kola; u septembru kada se grožđe bere niko nije bos, kao što su bose beračice na slici”, kaže Vesna Burojević⁵⁰.

Na triptihu uočavamo dvanaest figura mladih snažnih žena koje nose korpe pune crnog grožđa. Od crnog grožđa se pravi crno vino, koje je, kao što znamo, simbol krvi Hristove. Kroz sredinu slike puca pogled i vidi se zrelo žito; žito je hleb, telo Hristovo, još jedan simbol hrišćanstva. Žito i grožđe nikad nisu zreli u isto vreme, osim, kako piše u Bibliji, na kraju vremena, kada ne postoji neplodno doba godine te prinosi sustižu jedni druge. Sam broj 12 asocira na 12 apostola. Devojke su bose, a u prvom planu čak dva puta su naslikana čista stopala – koja simbolično predstavljaju čistoću duše. U prvom planu, dakle, vidimo 12 figura, kojima se pridružuju dve figure – što nije slučajno jer Sava Šumanović je naslikao 14 čokota vinove loze. To znači da se broj čokota vinove loze, koji su simbol

str. 92.

49 Demšar, M. *Nav. delo*, str. 54

50 Kostić, S. *Nav. delo*.

Beračice sa korpama grožđa;
1942. ulje/
platno
VI. Galerija
slika "Sava
Šumanović"
u Šidu

Isusa Hrista, slaže sa brojem figura koje je naslikao. Prosto je neverovatno da je Sava Šumanović slučajno došao do svih ovih detalja i da je sve nastalo spontano. Mi želimo da verujemo da je Sava Šumanović za kraj nama ostavio poruku, i da je to razlog zašto je na kraju života naslikao ovaj triptih.⁵¹

/ Amanet

Savina majka Persida je ostala u Šidu i preživela rat. U oktobru 1944. godine, dok su se vodile žestoke borbe na Sremskom frontu, boravila je u porodičnoj kući i čuvala slike svog sina. Uostalom, to je radila tokom celog rata. "Davala sam im i vina i slanine, samo da mi Savine slike ne diraju", govorila je kasnije.

Ona će 1952. pokloniti Šidu 417 sinovljevih slika koje je sačuvala, porodičnu kuću i osam jutara zemlje za osnivanje galerije posvećene delu Save

51 *Isto*

Šumanovića. Galerija je smeštena u kuću gde je nekad živeo umetnikov otac Milutin, nakon toga bila je Sreski sud, sve do pretvaranja u Galeriju.

“Smatrajući životnu želju svog sina svojom materinskom i ljudskom obavezom”, piše u uvodnom delu Darovnog ugovora Perside Šumanović, “ostvarujem je danas kao naš zajednički cilj poklanjajući Savino životno delo rodnom mestu koje je on ovekovečio kroz svoju ljubav, učinio poznatim i slavnim svojim slikama. Posle nesrećne i nagle smrti moga sina, kao amanet sam zadržala toliko puta ponovljenu želju da njegova umetnost nađe mesto i bude sačuvana u našem rodnom kraju. Ispunjavajući taj amanet, uverena sam u duboko razumevanje i ljubav kojom će biti prihvaćen kako od građana Šida, tako i budućih naraštaja...”⁵²

Prema projektu beogradskog arhitekta Bogdana Bogdanovića u Sremskoj Mitrovici je 1960. godine otvoreno Spomen-groblje, pored starog pravoslavnog groblja. Ne zna se gde je tačno pokopan Sava Šumanović, verovatno u nekoj od masovnih grobnica.

Na Savu Šumanovića danas u Šidu podsećaju Galerija i Spomen kuća, a njegove slike nalaze se u francuskim muzejima, u Beogradu, Zagrebu, Novom Sadu i u privatnim zbirkama... Ne zna im se tačan broj. Sava Šumanović je bio verovatno najvredniji slikar kojeg je južnoslovenski prostor imao.

Sumirajući Savinu sudbinu i delo, Milan Kašanin je napisao:

Nema veće razlike nego između Šumanovićeve mračne smrti i njegovih kristalno jasnih slika! Na kartonima i platnima nijednog našeg umetnika ne vidi se toliko belih boja – belih ženskih tela, belog cveća, belih kuća, belih ulica u snegu. Tragičan čovek mračnog uma, Sava Šumanovića je naš najveći slikar svetlosti.⁵³

52 Sremac, R. (ur). 2012. Katalog za izložbu – Sava Šumanović, lično, porodično, nacionalno. Galerija slika “Sava Šumanović”. Šid: str. 12.

53 Kašanin, M. 1974. Sava Šumanović, u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur). *Nav. delo*, str. 130.

Akcija Viktora Tomića i pokretni preki sud u Sremu 1942. godine, 2009, u: Njegovan D. *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini. V grupa masovnih zločina u Sremu*, Prometej. Novi Sad.

Bašičević, D. 1960. *Sava Šumanović, život i umetnost*. Društvo historičara umjetnosti Hrvatske. Zagreb.

Bašičević, D. 1997. *Sava Šumanović – Život i umetnost* (drugo prošireno i dopunjeno izdanje). Prometej, Novi Sad.

Bunuševac, R. 1939. Posle deset godina usamljenog života u Šidu, slikar Sava Šumanović donosi u Beograd četiri stotine deset svojih slika, u: Živković, M. 1984. *Sava Šumanović – tragičan život velikog slikara*, Politika. Beograd.

Demšar, M. 2014. *Pisma iz Šida*. Galerija slika "Sava Šumanović". Šid.

Dizdar, Z. Grčić, M. Ravlić, S. i Stuparić, D. (ur) 1997. *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941—1945*. Minerva. Zagreb.

Kašanin, M. 1974. Sava Šumanović, u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur), *Knjiga o Šumanoviću*. 2019. Srpska književna zadruga. Beograd.

Kostić, S. 2017. *Okolo magazin: Sava Šumanović, slikar svetlosti u vremenu tame*, Radio-televizija Srbije. Beograd.

Manojlović, T. 1940. Slike Save Šumanovića u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur), *Knjiga o Šumanoviću*. 2019. Srpska književna zadruga. Beograd.

Micić, Lj. 1921. Makroskop, Savremeno novo i slučajno slikarstvo. *Zenit* br. 10. Zagreb.

Milošević, M. 1983. *Slikari i vajari – Sava Šumanović*. Televizija Beograd.

Novo Vreme, Dubok prodor u utvrđenja kod Staljingrada, 31. 8. 1942. godine, Novinska dokumentacija Radio Beograda.

Novo Vreme, Uspeh japanske vazdušne ofanzive na Australiju, 31. 8. 1942. godine, Novinska dokumentacija Radio Beograda.

Novo Vreme, Akcija S.A.D. za aneksiju Kanade, 31. 8. 1942. godine, Novinska dokumentacija Radio Beograda.

Obnova, Nemačke trupe nezadrživo napreduju prema Staljingradu, 28. 8. 1942. godine, Novinska dokumentacija Radio Beograda.

Protić, M. 1970. Sava Šumanović, 1896 — 1942, u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur), *Knjiga o Šumanoviću*. 2019. Srpska književna zadruga. Beograd.

Sremac, R. (ur). 2012. Katalog za izložbu – Sava Šumanović, lično, porodično, nacionalno. Galerija slika "Sava Šumanović". Šid.

Srpski narod, Godišnjica Srpske vlade, 28. 8. 1942. godine. Novinska dokumentacija Radio Beograda.

Stevanović, M. 1957. Sava Šumanović, u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur), *Knjiga o Šumanoviću*. 2019. Srpska književna zadruga. Beograd.

Šumanović, S. 1939. Katalog za izložbu na Novom univerzitetu u Beogradu, u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur). 2019. *Knjiga o Šumanoviću*. Srpska književna zadruga. Beograd.

Trifunović, L. 1962. Sava Šumanović, u: Lakićević, D. i Lompar, M. (ur). 2019. *Knjiga o Šumanoviću*. Srpska književna zadruga. Beograd.

STEVAN KOSTIĆ

Eyes That Were Looking Inwards: On the occasion of the 80th anniversary of tragic death of the biggest Serbian painter of the modern art period, Sava Šumanović (1896 — 1942).

This article is about the life of painter Sava Šumanović, who was executed 80 years ago (on 30 August 1942) at the Orthodox cemetery in Sremska Mitrovica, together with 120 other citizens of Šid, the city in which he spent his most important formative years. His body was never found to be buried. Šumanović is one of the most publically known victims of the Ustashe regime of the WWII in Yugoslavia. This paper does not discuss Šumanović's artistic contribution but rather the social and political context in which he worked and circumstances that led to his tragic death by brutal execution in front of a firing squad. Paintings and other Šumanović's works are today available in cities that had been connected to him through his life: in Paris (in which he lived on three occasions), Zagreb (in which he studied), Belgrade (the place of his last exhibition, just before the beginning of the war in 1941), Novi Sad (Pavle Beljanski Collection of Arts) and in Šid – where he was most productive as painter. His works were donated to Sava Šumanović Gallery in Šid, through donation by his mother, Persida Šumanović. This article is based on original sources such as Šumanović's personal letters, available from Milan Vereš's personal collection, as well as interviews, newspaper and TV archives, memoirs and biographies of Sava Šumanović.

KEY WORDS: *Sava Šumanović, Second World War, Independent State of Croatia, Ustashe, Civilian victims of the WWII, Paintings, Šid*